

LES FORTIFICATIONS MILITAIRES, M. Reddé, R. Brulet, R. Fellmann, J.K. Haalebos, S. von Schnurbein red., L'ARCHITECTURE DE LA GAULE ROMAINE, P. Aupert red., [w:] Documents d'archéologie française, nr 100, Paris-Bordeaux 2006, 477 ss., 494 rys. i 8 tablic poza tekstem.

Recenzowana monografia powstała w rezultacie międzynarodowej współpracy ponad 50 badaczy pochodzących z Francji, Belgii, Holandii, Niemiec i Szwajcarii. Jej przedmiotem jest architektura wojskowa na terenie rzymskich prowincji, Galii i Germanii, a jej celem — nie tylko opracowanie na nowo pierwszego tomu podręcznika Alberta Grenier (*Manuel d'archéologie gallo-romaine*) opublikowanego w 1931 r., lecz także dostarczenie zainteresowanym czytelnikom nowej i szerokiej syntezy tego samego przedmiotu badań z bogatym i dobrze udokumentowanym opisem faktów (źródłowych i konstruowanych na podstawie interpretacji tych źródeł). W pierwszej części monografii przedstawione zostały różne typy konstrukcji i rodzaje techniki budowania rzymskich obozów wojskowych w historycznym ich kontekście, od czasu zdobycia Galii przez Rzymian (od około 50 r. p.n.e.) do upadku zachodniego cesarstwa w połowie V w. Innymi słowy ta część pracy poświęcona jest specyfice historii rzymskiej architektury wojskowej na zachodniej granicy cesarstwa. Część drugą stanowi katalog cytowanych w części pierwszej miejscowości, w których występowały omawiane obiekty wojskowe. Przedmiotem studiów jest architektura, ale związana z historią rzymskiego wojska. Monografia ta pozbawiona jest natomiast całościowych refleksji o fortyfikacjach miejskich z początkowego okresu pryncypatu Augusta oraz z późnej starożytności. Rozpatrywana jest jedynie problematyka miejskich wałów obronnych z czasów późnego cesarstwa w kontekście jego polityki obronnej. Zakres terytorialny monografii odpowiada administracyjnemu podziałowi państwa rzymskiego, wykracza więc poza aktualne granice państwowe, obejmuje obydwie prowincje „germańskie”, Germanię Dolną i Górną, Galię „belgijską” (*Galia Belgica*) jako przedpola granicy cesarstwa biegnącej wzdłuż Renu. Bardzo liczne fortyfikacje militarne usytuowane były wzdłuż tej rzeki i w pewnym od niej oddaleniu, po obydwu jej stronach, ale w przeważającej większości po stronie zachodniej, broniąc (wraz z samą rzeką) dostępu na ziemię państwa rzymskiego. Omawiana monografia jest w pełni udokumentowana źródłowo. Jej podstawę stanowią źródła pisane pochodzące od historyków rzymskich, traktaty o budownictwie i w formie inskrypcji oraz źródła archeologiczne, w tym także niepublikowane.

Pierwsza część monografii, pod tytułem: *Ramy historyczne i rozwój architektury*, składa się z trzech rozdziałów. W rozdziale pierwszym (pt. *Ewolucja wojskowych urządzeń rzymskich w Galii od jej podboju do wielkich najazdów*), napisanym przez sześciu autorów, omówiony został historyczny rozwój rzymskich fortyfikacji w Galii oraz terytorialna organizacja obrony tej prowincji. Rozdział drugi nosi tytuł: *Rzymska architektura wojskowa w Galii w okresie wczesnego cesarstwa* (9 autorów), a rozdział trzeci: *Rzymska architektura wojskowa w Galii w późnej starożytności* (1 autor); cesura między okresem wczesnego cesarstwa i późnej starożytności mieści się w połowie III w. W rozwoju obiektów militarnych, od podboju Galii do połowy V w., wyróżniono (w rozdz. 1) siedem następujących okresów zgodnych w ogólnym aspekcie z historycznym podziałem dziejów państwa rzymskiego: 1. czasy podboju i okupacji wojskowej Galii przed ofensywą Rzymian przeciwko Germanom, 2. okres od podbojów Augusta do końca panowania Tyberiusza, 3. panowanie Klaudiusza i Nerona, 4. panowanie dynastii Flawiuszów, Antoninów i Sewerów, z podziałem na 4 podokresy, 5. okres od połowy III w. do czasów panowania Dioklecjana, 6. okres od rządów Dioklecjana do Walentyniana I (do 364 r.), 7. od panowania Walentyniana do połowy V w. W kolejnych podrozdziałach monografii omówione zostały, w każdym z tych okresów, zdarzenia polityczno-wojskowej historii cesarstwa powiązane z budowaniem i funkcjonowaniem wojskowych fortyfikacji, a także (w późnym okresie tej historii) niszczonej i nieczynnych w trakcie i w rezultacie tych zdarzeń. Topografia tych fortyfikacji, głównie wzdłuż Renu, przedstawiona jest na pięciu

mapach. Poza obozami legionowymi i pomocniczymi (od 30 do 38 miejscowości, wszystkie opisane szczegółowo w katalogu) zaznaczono na nich także granice prowincji i przebieg rzymskiego *limesu*. Rozmieszczenie tych obiektów odpowiada wojskowo-wojennym działaniom Rzymian, przede wszystkim obronnym, które chroniły przez napadami Germanów miasta i okręgi miejskie (*civitates*) na terenie prowincji; bardzo rzadko i tylko za panowania Augusta wyprawy te miały zaplanowany charakter ofensywny. Natomiast w okresie późnego cesarstwa, od połowy III w., nawet obrona granic prowincji zachodnich, przez system fortyfikacji wojskowych, była coraz mniej skuteczna.

Okres pierwszy był okresem podboju, organizowania i umacniania okupacji Rzymian w Galii. Wiązały się z tym zmiany miejsc stacjonowania legionów rzymskich, a w związku z tym brak trwałych wojskowych fortyfikacji. Pojawiły się one i były ściśle związane z wyprawami Rzymian przeciwko Germanom za panowania Augusta. Zagrożenie wschodniej granicy Galii przez Germanów spowodowało (od 16 r. p.n.e.) przenoszenie legionów rzymskich z głębi Galii nad Ren, gdzie już wówczas powstały najstarsze legionowe obozowe fortyfikacje — w latach 16–15 p.n.e. w Neuss i Nijmegen (o powierzchni 42 ha), w delcie Renu. W celach obronnych i podboju organizowane były również (od 12 r.) wojenne wyprawy Rzymian przeciwko Germanom północnym i Markomanom; oparciem dla nich i punktami wyjściowymi były ufortyfikowane obozy położone nie tylko na zachodnim brzegu Renu, lecz także na terenach germańskich, po wschodniej stronie tej rzeki, nad rzeką Lippe, w Haltern, Oberaden (56 ha), Anreppen oraz w dorzeczu środkowego Renu (Marktbreit, 37 ha). Brak tych obozów w okresie panowania Klaudiusza przemawia za tym, że po klęsce w Lesie Teutoburskim Rzymianie zrezygnowali z działań ofensywnych; ograniczali się do zachowania dotychczasowego stanu posiadania i działań obronnych (ofensywnych jedynie w odwecie za napady Germanów), wykorzystując fortyfikacje umacniane oraz rozszerzane na tereny po wschodniej stronie Renu. I tak, za panowania Flawiuszów, równocześnie z powstaniem prowincji Germanii Górnej, w celu umocnienia granicy cesarstwa zbudowano wzdłuż Renu kilka obozów legionowych oraz liczne obozy pomocnicze po wschodniej stronie rzeki. W czasach Hadriana powstały umocnienia po zewnętrznej stronie granicy, a w połowie II w. nadgraniczne forty (*castella*), dotychczas drewniane, otaczano obronnymi murami. W okresie wczesnego cesarstwa chroniony przez fortyfikacje obronne rozwój prowincji nadreńskich zakłócany był tylko na krótko, w czasach Commodusa przez najazd germańskich Chattów i rozruchy wewnętrzne oraz przez najazd Alemanów za panowania Aleksandra Sewera w 233 r. Dopiero w czasach późniejszych, zwłaszcza od połowy III w., ogólny kryzys w państwie rzymskim umożliwił Germanom podbój Galii (około 275 r.). W warunkach najazdów plemion germańskich w głąb Galii rzymskie fortyfikacje wzdłuż Renu nie mogły mieć większego obronnego znaczenia. Pod tym względem sytuacja nie uległa zmianie również za panowania Dioklecjana i Konstantyna oraz w czasach późniejszych; fortyfikacje obronne wzdłuż zachodniej granicy cesarstwa, już do końca jego trwania, nie odgrywały większej roli. Dlatego, w rezultacie reform Dioklecjana i Konstantyna, zmienił się system obrony tej granicy. Zamiast systemu ciąglego wzdłuż Renu Galia broniona była inaczej, w dwojaki sposób. W głębi kraju fortyfikowane i bronione były poszczególne miasta, zbliżone niekiedy do obozów wojskowych i połączone siecią dróg bitych; natomiast na terenach pogranicznych powstawały wielkie terytorialne systemy obronne o powierzchni sięgającej do około 100 tysięcy km². W omawianej monografii (także w rozdziale 1) opisane zostały trzy takie systemy, jeden w dorzeczu dolnego i dwa w dorzeczu środkowego Renu, które według Autora (Raymond Brulet) odpowiadają terytorialnej organizacji obrony Galii w czasach późnej starożytności. W skład tych systemów wchodzi ich stolice oraz powiązane ze sobą wszystkie, najróżniejsze wojskowe obiekty obronne: ufortyfikowane miasta i aglomeracje, forty, twierdze, wieże strażnicze, refugia, fortyfikacje nadrzeczne i wiejskie, warsztaty produkcyjne.

W drugim rozdziale monografii omówiono budownictwo (materiały i konstrukcje budowlane) i architekturę fortyfikacji wojskowych wczesnego cesarstwa; odrębny podrozdział

poświęcony jest budownictwu obronnemu w czasach pryncypatu Augusta. Obozy wojskowe budowane były na dłuższe okresy (letnie, zimowe) oraz krótkotrwałe, na czas manewrów. Rozdział zawiera bogato ilustrowany opis ich topografii, kształtów, wielkości, podziałów i rozplanowania (dzielnice trybunów, wojskowe i cywilne — *canabae*, *praetoria* i *principia*). Omówiono także wszystkie rodzaje obiektów w obrębie tych obozów, administracyjne, produkcyjne i użytkowe. Należały do nich: siedziby dowódców z placami targowymi, na których przyjmowano obcych „ambasadorów” (*praetoria*), kwatery główne dowództwa oraz warsztaty i urządzenia produkcyjne. Najliczniejsze były obiekty użytkowe: koszary, szpitale, magazyny, termy, stajnie, latryny. W odrębnym podrozdziale omówione zostały fortyfikacje ciągłe, wiejskie i obronne wały w miastach oraz wzdłuż *limesu* (szczegółowa mapa fortyfikacji *limesu* Germanii Górnej i Recji, ryc. 128).

Przedmiotem trzeciego rozdziału monografii (z licznymi planami i rekonstrukcjami opisywanych obiektów) jest rzymska architektura wojskowa w Galii w czasach późnej starożytności. W tym czasie fortyfikacje wojskowe miały ściśle obronny charakter, w odróżnieniu od wczesnego cesarstwa, kiedy były dostosowane również do działań ofensywnych. Różnorodne budowle i urządzenia obronne różniły się pod względem topografii, wielkości, konstrukcji i funkcji. W stosunku do wczesnego cesarstwa ich powierzchnia zmniejszyła się bardzo znacznie. Pod tym względem fortyfikacje te podzielono na 3 grupy. Do pierwszej należą czworokątne forty przeważnie z drewna i ziemi zajmujące powierzchnię około 2 ha, do grupy drugiej — twierdze o powierzchni od 25 do 40 arów, w grupie trzeciej mieszczą się posterunki przy drogach, burgi i wieże strażnicze o powierzchni 2–10 arów. Forty nie miały wyłącznie wojskowego charakteru, były to zapewne obiekty wojskowo-miejskie, a także ufortyfikowane zamki, które pełniły funkcje polityczno-wojskowe. Ich obwałowania, pozbawione fos, miały wieże wysunięte na zewnątrz; budynki w ich obrębie usytuowane były wzdłuż wałów obronnych, pozostawiając wolne miejsce dla dużego majdanu. Kolejne podrozdziały monografii zawierają bogato ilustrowane opisy różnorodnych obiektów oraz ich konstrukcji. Fortyfikacje te dzielą się na wieże otoczone wałami (burgi) i ich pozbawione, posterunki przy drogach i nad rzekami, obiekty chroniące magazyny i majątek wiejski oraz refugia. Obiekty te chronione były konstrukcjami drewniano-ziemnymi i wałami kamiennymi. Oddzielny rozdział zawiera opisy budynków w obrębie tych konstrukcji.

Katalog w drugiej części monografii — również bogato ilustrowany (m.in. ilustracje barwne) — jest bardzo obszerny (liczy 255 stron, natomiast omówiona wyżej część pierwsza — 182 strony). Omówiono w nim wszechstronnie, w układzie alfabetycznym, miejscowości wymienione w pierwszej części monografii, należące do kilku państw, przez które przebiegała granica prowincji rzymskich: Galii, Germanii i Recji. W ten sposób katalog ten stanowi uzupełnienie części pierwszej; ale również niezależnie od tego, wyłącznie jako odrębna część monografii, ma wielką wartość badawczą. Stanowi bowiem pełne kompendium wiedzy źródłowej odpowiadającej jej przedmiotowi; zawiera opis źródeł (doskonale udokumentowanych) i bardzo liczne wydobywane z nich informacje. Monografię zamyka obszerna bibliografia, licząca 29 stron.

Z powyższych uwag wynika, że omawiana publikacja dostarcza dwojakiego rodzaju wiedzy naukowej o fortyfikacjach militarnych w zachodnich prowincjach rzymskich: wiedzy historycznej dotyczącej cesarstwa rzymskiego (w układzie chronologiczno-periodyzacyjnym) oraz wiedzy źródłowej o tym przedmiocie. Pierwsza powinna być w dalszych badaniach uzupełniana, rozwijana i modyfikowana jako przedmiot dyskursu, wiedza druga natomiast (również dyskutowana) stanowić będzie źródłoznawczą podstawę tych badań i w tym zakresie wartość omawianej monografii jest nieprzemijająca.

Andrzej Niewęglowski